

Artikulace a komunikace problému modernismu

/Reflexe roviny duchovní skutečnosti/

Jaroslava Pešková

Problematiku modernosti a modernismu můžeme sledovat z mnoha různých úhlů pohledu.^{1/} Ráda bych se nad touto problematikou zamyslela z hlediska, které by bylo možno označit jako pedagogické a filozofické zároveň.

Zeptala jsem se studentů jednoho ročníku pedagogika-čeština, jaká poezie se jim líbí. Odpověděli: "Vy s námi asi nebudete souhlasit, ale nám se líbí Karásek ze Lvovic." "Proč?" "Protože nás oslovuje."- Proč naše mladé lidi dnes oslovuje právě poezie devadesátých let minulého století? Co má společného mládež epochy socialismu s mládeží období, v němž mladočeši usilovali o dovršení proměny české společnosti v moderní buržoazní systém? Zdá se, že existují určité fáze dějinného vývoje, které nutí vždy znova zhruba po sto letech zamyslet se nad základními problémy lidského života a nově formulovat požadavky na jeho teoretickou, uměleckou, filozofickou nebo "žitou" reflexi. Vždyť v devadesátých letech 17.století končí "slavná revoluce", o sto let později je pokus o realizaci "jakobínské ústavy", inspirované J.J. Rousseauem, v devadesátých letech devatenáctého století nastupuje Omladina a její "dekadentní" básníci, v devadesátých letech dvacátého století je otevřena cesta k postindustriální společnosti jako "globálnímu problému" se všemi příznaky krize dosavadního modelu sociální

reprodukce a forem jeho odrazu. V této perspektivě se zamysleme nad užíváním pojmu "moderní" na konci minulého století a uvažme styčné body s jeho dnešním pojetím.

Stručný etymologický slovník jazyka českého^{2/} uvádí dvě varianty významu: novodobý /z franc.moderne, ze stř.lat. modernus - nedávný; od lat. modo- jen tak, právě nedávno/.

Moderní znamená tedy především to, co je nové, moderní proti nemodernímu stylem, konstitucí, vztahem k životu nebo úrovni reflexe. Netematizuje směr vývoje /moderní nemusí být pokrokové/, protože pokrok můžeme charakterizovat jen tenkrát, máme-li přesně vymezený cíl a podle něho hledáme kritéria pro vymezení vývojových fází. Před sto lety i dnes pojem "moderní" je výrazem pro nové, novodobé, nedávné a není přesně obsahově vymezen. Pokud se označení "moderní", "moderna" týkalo určitých autorů a určitého pojetí, vyjadřují pojmy "znovu moderní", "post-moderní" další "nové" přístupy a pojetí, odlišné od předchozí "moderny" /časově velmi rozmanitě ohraničené/.

Pojem moderní má ještě jeden význam, odvozený od latinského "modus", což znamená způsob, míru, v užším významu módu jako to, co je nejen nové, ale ve svém způsobu "novosti" relevantní dané době a situaci. Tato módnost se může týkat povrchu, proto má termín často pejorativní odstín v kontextu výpovědi, jindy označení něčeho za módní znamená kladné ocenění správného vystižení potřeby, situace, okamžiku.

Významový odstín modus-způsob považujeme pro naše téma za zvláště důležitý. Moderna devadesátých let sku-

tečně znamenala nový způsob myšlení ve vztahu k jeho dosavadní artikulaci. Zároveň podotýkáme, že se nebudeme zabývat vztahem modernismu a postmodernismu, jak ho vyjadřuje dnes velmi aktuální publikace J.Derridy ^{3/} Of Grammatology, která reflektuje "modernu" z pozice problematiky postindustriální společnosti a tomuto úhlu pohledu odpovídá i vymezení a periodizace moderny. Pro účel této studie zůstaneme v rámci tematizace a výrazových prostředků přelomu devatenáctého a dvacátého století.

Vraťme se k problému moderní "modus- způsob. V tomto smyslu je nové, moderní v devadesátých letech u nás kladeno jako jiný způsob postoje ke světu v protikladu ke starému popisnému realismu. Starý realismus nepronikal k podstatě, protože nezdůvodněně jednostranně zdůrazňoval diskurzivní rozum. Člověk se v této perspektivě jevil jako homo rationalis nebo jako homo naturalis. Je to absolutizace "mundálního" člověka. Neurofyzilogie si činí nároky na teoretické zvládnutí založení lidského vědomí, teorie činnosti zůstává na úrovni osvícenství, a chápe člověka jako "toolmaking animal", jako souhrn instrumentálních aktů. Lidská schopnost 'vykročit z kruhu daného', ptát se po předpokladech, lidský duch není tématem./Přiměřená dobová artikulace této problematiky v německé klasické filozofii a v díle K.Marxe ze šedesátých let je buď zapomenuta nebo odsunuta do pozadí jako "romantická"./

A tak se objevují nové "moderní" otázky, které si žádají nového způsobu zodpovězení:

Co jest individuální realita?

Jaký je vztah historie a aktuálního dění? Je historické a minulé totéž?

Jaký je vztah lidského intelektu, prožitku a ducha? Je to totéž?

Jaký je vztah mezi racionální abstrakcí a bohatstvím živé reality?

Jak se nám zpřístupňuje celek, který se skrývá netečnému pozorovateli?

Takové jsou otázky, jež si klade "moderní myšlení" devadesátých let 19. století. Merleau Ponty^{4/} to vyjádřil v souvislosti s analýzou Cézannova malířského umění: "Cézanne neznal dělicí čáru mezi "smysly" a "rozumem": u něho taková čára se táhla mezi spontánním řádem vnímaných věcí a lidským řádem idejí a věd. Vnímáme věci, dorozumíváme se o nich, jsme v nich zakotveni a na tomto podstavci přírody konstruujeme vědy. Cézanne chtěl namalovat tento primordiální svět, a proto jeho obrazy vyvolávají dojem přírody v prapůvodním stavu, kdežto fotografie týchž krajin vnukají představu lidské práce, lidských statků a bezprostřední lidské přítomnosti./.../ chtěl rozum, myšlení, vědy, perspektivu a tradici znovu uvést do kontaktu s přirozeným světem, který mají za úkol pochopit. Chtěl s přírodou konfrontovat vědy, jež - jak říká - z ní vyšly." Merleau Ponty dodává: "Zakoušenou věc neobjevujeme nebo nekonstruujeme na základě smyslových dat, protože věc se nabízí od samého počátku naráz jako ohnisko, z něhož vyzařují. Hloubku, měkkost nebo

tvrdost předmětů vidíme... Chce-li malíř vyjádřit svět, musí uspořádání barev nést v sobě tento nedělitelný Celek /podtrhla J.P./. Každá barva, kterou vidíme v přírodě, vyvolává nepřímo ještě komplementární barvu. Chceme-li, aby divák v šeru pokoje ↑ spatřil slunkem rozzářené barvy, nestačí namalovat trávu jen zelenou. Vibraci jí dodá komplementární červeně..."

Nový způsob vidění světa nese s sebou i přehodnocení hodnot. Objevuje se touha po jakémisi "nulovém bodě", od něhož lze vyjít k hledání hluboké lidské autenticity. Takový nulový bod známe jako sterezi nebo privaci z dějin antického i renesančního myšlení. Nalézáme ho i v pedagogických postulátech J.A.Komenského: požadavek privace tu znamená začít znovu zgruntu, od samého počátku, jímž je přirozenost základu.

Moderní umění nechce být více prostředkem vyjádření národních, náboženských nebo historických pravd. Chce být niterným zprostředkováním životních podmínek. V protikladu tu stojí racionalita a abstrakce dobového vědění k bohatství žité reality. Surrealismus vyzvedá proti řádu, rozumu, logice a pravdě podvědomí, v němž se skrývá úzkost soudobého člověka, prázdno, absurdita, což vystupuje na povrch v tematizaci překážek a bariér. V tomto smyslu chce dekadence vyjádřit zlo, negativitu, ošklivost, která patří k dynamice života a o níž byl obraz žití ochuzen.^{5/} Příkladem toho je báseň /i celá básnická sbírka Rozstříklé barvy/ omladináře Františka Švejdy:

Zapadlým krajem

/Nálada/

Nezkrotná touha Samoty
 žene mě ven v tmavé kraje,
 v zapadlé kraje hnusného města,
 v zákoutí tonoucí v orgiích pustých.

.....

Znamé to figurky vyžilé
 míhat se pod okny zřím,
 pod okny s zelenou záclonou,-
 jako by čekaly na známý pohyb
 nahého ramene prostitutky,
 buržoy těmi tak často upotřebené.
 Žlutý svit posněžené lampy
 ozáří na chvíli smrtelně bledé jich tváře
 rozkoší příšerně stažené,-
 a zas to mrtvé ticho...

.....

Divné to chvíle orgií pustých,
 za zvuků bídneho nástroje,
 bordel když plný je kouře,
 v němž tratí se i portrét kteréhos mrtvého panovníka
 i zčernalý obraz krále Gambrina,
 a zpíto vše je vlnou únavou---
 Ó, bídna, prodejná societo!^{6/}

Dekadence chce ničit, odstraňovat "veteš", mladí básníci vyjadřují obecný pocit zhnusení, odcizení době, její mravnosti a struktuře. "Symbolická poezie" reaguje snahou "odívat Myšlenku do formy, postižitelné smysly"^{7/}. Odtud pramení i tendence vracet se k málo vyvinutým kulturám jako výchozímu bodu /Březina/ i vlna naivního umění /Henri Rousseau/.

Řekli jsme již, že problém modernosti nebyl a vlastně dodnes není jednoznačně vymezen. Pro Schellinga moderní doba začíná křesťanstvím, jindy moderní splývá s renesancí a s počátky kapitalismu, devadesátá léta chápou modernu jako nový pohled na svět, jako úsilí o novou duchovní reprodukci skutečnosti, která by pronikala pod povrch jsoucího až k půdě dění světa. V této souvislosti "nové" je současné, je opakem /negací/ toho, co bylo, je tematizací toho, co dosud nebylo předmětem pozornosti, toho, co dává perspektivu řešení aktuální krize - jiného řešení, než byla všechna dosavadní. Politicky stojí moderna proti "nové" politice mladočechů.

Arnošt Procházka v Almanachu secese^{8/} charakterizuje současný stav ve třech bodech: /1/ jsme národohospodářsky slabí

/2/ jsme svírání neustálým ohledem k nacionální minulosti;

/3/ nemáme budoucnost.

Z toho všeho vyplývá vědomí dekadence. Cesta ven nevede přes politiku, nevede přes hlásání nacionálních a politických potřeb, ale prostřednictvím vyslovení toho, co nás svírá, popisu toho, co třeba vyvrátit. "Především otcové naši, stejně jako bylo jim vštípeno, mimoděk a neuvědoměně, výchovu vočkovali v nás všechny obecný pocit úpadkovosti českého člověka

tím, abych se rychle vysvětlil, že vyličuje se v naší národní pedagogice minulost národa jako zářící, slunečný vzor, a nepřítomnost slabou, mdlou, ubohou. Tedy, vůči své minulosti, čemu jsme učeni a čím se musíme cítit, ne-li dekadenty?! Tím více, že běžná přítomnost, její boje, sváry, zápasy, bez výsledku, marně, nejistě, planě vedené, celý politický stav je neutěšený, stísnující, podřívající, kráčíme tak s hlavou nazad obrácenou, se zrakem, utopeným v minulosti. Jest možno představit si většího dekadentství -bez budoucnosti?... A k politickému momentu druží se těsně s ním spjatý sociální stav: totéž podruží, tatáž nehotovost, totéž nazírání do minulosti, tatáž roztržičnost. Národohospodářsky slábi a nesamostatní, nacionálně svírání, tlačení, šlehání - samá minulost, bídná přítomnost, tolik jako žádná budoucnost - nestačí to k vědomí dekadentství?!..."^{9/}

Uvedli jsme tento delší citát, aby pojmy minulost, nacionalita, budoucnost atd. vystoupily ve významech, které jsou zřejmé jedině z kontextu. Vztah k minulosti je tu vyjádřen negativně v tom smyslu, že minulost nemůže být perspektivou, nemůže být úběžníkem, k němuž se sbíhají naše snahy a akce. Autentický vztah k minulosti otevřel právě na přelomu století v nové podobě téma časovosti v souvislosti s bytím a děním stejně jako v kontextu vnitřního vědomí času a evokace časového vědomí v uměleckých artefaktech. To, co měli na mysli představitelé moderny devadesátých let, byl požadavek volnosti, bezohledného vyslovení soudů o minulosti i přítomnosti, aby člověk vystupoval za sebe, ne za hesla. F.X.Šalda vyjádřil rozdíl mezi umělcem-tvůrcem a člověkem reprodukce, průmě-

ru a prostředností slovy:"...kdežto průměrný člověk živoří stále z minulého a v minulém, připíná, spojuje, váže a našívá pracně a nešťastně svůj život podle vnějších kritérií paměti a logiky/.../, tvořivý duch jediný a sám žije intenzívně plný a skutečný život bez prostředníků logiky, paměti a abstrakce, život zmnožený a stupňovaný, plný a z první ruky v jediném zjevení smyslů." Nové umění je podle Šaldy "dramatické, což znamená, přeloženo do jazyka negace, že jest nehistorické /ve smyslu výše uvedeném - J.P./: neopisuje minulost, nýbrž organizuje přítomnost a budoucnost, tvoří z nejskrytějších a nejvlastnějších potřeb doby nový svět tvarů a hodnot, stylizuje materiál doby a života v nový smysl a dává mu novou perspektivu/.../, nové umění a nová krása směřuje vždy k celku života, že touží obejmout, vyplnit, prosvítit a přepodstatnit celý život, že nedrobí ani jej ani sebe."^{10/}

Nejde tedy jen o to, co se nám jeví, jde o proniknutí do skrytého jádra, o dosažení horizontu, na němž lze teprve plně spatřit to, co jest, v jeho podstatných souvislostech. Proti jevovému popisu se žádá proniknutí k bytostnému založení. Proti krizi lidské osobnosti, krizi ideálu /vlast, národ.../, krizi české malosti a modelu budoucnosti se zvedá prapor "psýchy", tj. problém ducha jako vykročení z mezí daného. Perspektivu už nelze modelovat jako čistý ideál. To věděl už Machar v Sonetu na sklonku století:

Ta víra v lepší časy budoucnosti,...

Ve změně všechno září bez změny
jak maják, jehož zlaté plameny
se lijí v bouř a ve tmu zoufalosti.

Tu člověk, když mu ráj byl zavřený,
as našel ve své teskné šílenosti -
ta jako odkaz otců vznešený
jde s lidstvem od věčnosti do věčnosti.

Teď došel k nám...Mře naše století,
před sebou tmou a na rtech prokletí.
Čtem závěť už...zní otřepaně dost,

ne podklad ani zásvit jediný,
jen zas ta víra v lepší budoucnost -
a už i ta má značné trhliny.

A tak moderní doba nese s sebou vždy znovu požadavek nového způsobu myšlení. Bylo tomu tak od samého přechodu od mýtu k logu v Řecku, v renesanci, v přechodu od 17. k 18. století, od 18. k 19. století, bylo tomu tak v letech devadesátých minulého století a požadavek nového myšlení se objevuje i dnes. Problémy moderního myšlení přelomu století lze stručně vyjádřit asi tak: Vědět neznamena jen kognitivní proces, ani jen proces vnímání. Vědění je proces totálního /"praktického"/ zmocňování se světa vcelku. Ale způsoby realizace tohoto vědění jsou partikulární, sobě nejasné, pohy-

bují se na povrchu, Překročit však od zkoumání pouhých psychických "faktů" k problematice "ducha" /k duchovní reprodukci, překračující okruh "daného" směrem k "pochopenému"/ bylo vždycky jednak provázeno nedůvěrou, jednak to nebylo vůbec snadné. Skoro se zdá, že "psýcha" byla pokládána za něco, nač lze sáhnout, ale nový způsob duchovní reprodukce, nový klíč k realitě našeho světa se pokládá za něco pomyslného, neskutečného.

Boj se vedl proto navenek proti tradici i dovnitř za dosažení nového způsobu duchovního osvojení lidského světa v zájmu tvorby nového žití.

V tom moderna reprodukuje problémy minulých století a oslovuje i dnešní generace.

Poznámky:

- 1/ Historickým vývojem obsahu pojmu moderní, moderna atd. v 19.stol. a na počátku stol.20. se zabývá Eva Štědroňová v časopise Česká literatura, 1987, č.1. Provádí sémantickou analýzu užití termínů v rozsáhlém jazykovém materiálu a výsledky jejího zkoumání daleko překračují literárněhistorický rozbor směrem k filozofickým aspektům problému.
- 2/ J.Holub, St.Lyer, Praha 1967.
- 3/ Jacques Derrida, De la Grammatologie, Les Editions de Minuit, 1967, anglicky Baltimore and London 1974, 1976.
- 4/ Merleau Ponty, Le doute de Césanne, Nagel 1939, česky Oko a duch, Obelisk 1971.
- 5/ Srv. k tomu René Huyghe, Umění, život a ideje. In: Umění nové doby, Praha 1974, str.258n.
- 6/ Praha 1897, nákladem časopisu Salón odmítnutých.
- 7/ Srov.J.O.Fischer, Francouzský symbolismus, † Praha 1974, předmluva. †Pra-
- 8/ Praha 1896.
- 9/ A.Procházka, Almanach secese, str.74-75.
- 10/ F.X.Šalda, Nová krása, její genese a charakter. In: F.X.Šalda o poesii, Praha 1970.